

Een merkwaardige penning met de beeltenis van Karel V

Raakvlak, de intergemeentelijke dienst archeologie Brugge en ommeland voerde in 2006 opgravingen uit aan de Spinolarei. Hierbij werden een aantal laatmiddeleeuwse bakstenen beerputten gevonden. Naast aardewerk werden er ook enkele bijzondere stukken aangetroffen, waaronder een penning en het handvat van een wapen.

De penning werd zeer gaaf teruggevonden, wat op het eerste zicht verwonderlijk lijkt, maar toch niet zo merkwaardig is vermits ze vervaardigd is uit een loodlegering. Lood is bijzonder corrosiebestendig, zoals ook blijkt uit een bedelaarsinsigne, eveneens gevonden op een middeleeuwse site te Brugge:

Beschrijving van de penning

Materiaal: gegoten lood of lood/tinlegering met restanten van zilverlaag , 28mm. diam., 3.98gr.

Vz: Buste van de jonge Karel met hoed en halsketting van het Gulden Vlies

Omschrift: + **OxMATERxDEIxMExMENTOxMEIx.** (O Moeder Gods gedenk mij).

Kz: de 2 zuilen van Hercules staande in de zee, waaroverheen een banderol met de spreuk: **PLVS OVTER**

Kz: tussen de zuilen een Bourgondisch stokkenkruis met vuurslag, bekroond met de keizerskroon.

Omschrift: **xAVExMARIAxGRACIAxPLENaxDOM'Sx** (Wees gegroet Maria, vol van genade. De Heer..)

Rand: effen met gietnaad

Deze penning is niet vermeld in de naslagwerken van Dugniolle of Van Mieris en is ook niet gedateerd. De laatmiddeleeuwse datering van de vindplaats en van de overige vondsten in de beerput laten er echter geen twijfel over bestaan dat de penning origineel is en gedateerd dient te worden als ten vroegste laatmiddeleeuws.

Bij een eerste observatie zijn een aantal eigenaardigheden aan deze penning vast te stellen:

- de voorstelling van Karel V als jongeling zonder baard en met de typische hoed die we ook zien op medailles van zijn grootvader Maximiliaan, is uniek onder de kleine historische reken- of legpenningen en komt enkel voor bij enkele zeldzame grote historiepenningen
- deze penning is gegoten uit lood, terwijl de meeste rekenpenningen vervaardigd zijn in koper of in zeldzame gevallen in zilver, maar zelden in lood

- dat het een gegoten exemplaar is zou kunnen duiden op een kopie, doch dit is uitgesloten vermits er geen enkel ander exemplaar gekend is van deze penning
- de lijfspreuk van Karel V bevat een kleine schrijffout: ipv het gebruikelijke PLUS OULTRE staat er PLUS OUTER
- het formaat van de penning sluit aan bij die van de rekenpenningen maar ongebruikelijk voor rekenpenningen is de religieuze tekst
- de tekst is overgenomen uit het Ave Maria van Josquin des Prés en bevat dus noch de naam noch de titel van Karel V
- de slotzin van het Ave Maria staat op de voorzijde van de penning en de aanvangszin op de keerzijde
- het omschrift en scheiding ervan door een kruisje in acanthusbladmotief is nog volledig in laatgotische stijl, aansluitend bij de penningen van de 15^e eeuw, maar de gedetailleerdheid en finesse van de 15de eeuw ontbreken totaal; men kan zelfs spreken van een naïeve, vrij vereenvoudigde en vlakke voorstelling

Veel vraagtekens dus, waar we hier een antwoord op trachten te vinden.

Ik zocht in de eerste plaats naar **gelijkaardige afbeeldingen** van Karel V als jongeling en vond maar weinig voorbeelden in de penningkunst. Op de munten kennen we uitsluitend zijn beeltenis als keizer met baard en meestal ook met keizerskroon.

Eenzijdige medaille in lood, gegoten en gedateerd 1521 – 72,5mm.diam.
 Monogram Hans Schwarz.
 Vz.: EFFIGIES KAROLI QUINTI MDXXI
 Geveild bij Rauch op 13 mei 2009 – verkoopprijs 2200 euro

Een zeer gelijkaardige medaille werd gevonden bij een opgraving in het historische centrum van Grave (Noord-Brabant) . Het is niet onwaarschijnlijk dat deze medaille ook van de hand van Schwarz is.

Op het omschrift staat: IMP CES CAROLVS V HISP A C VTIVS Q SICILIAE IERUSALE REX ARCHIDVX AVST PPP AVG. (*De heerser keizer Karel V koning van Spanje van beide Siciliën en van Jeruzalem aartshertog van Oostenrijk de godvruchtige de gelukkige de vermeerderaar*).

De iconografie is zeer gelijkend, maar veel beter uitgewerkt dan op de penning uit Brugge.

Wanneer we kijken naar voorbeelden in de schilderkunst zijn er 2 werken die als inspiratiebron kunnen gediend hebben:

Familieportret door Herman Strigel, hofkunstenaar van Maximiliaan I van Oostenrijk – 1515.

Van Links n.r.: Maximiliaan I, Ferdinand I, Karel V en Lodewijk, adoptiekind van Maximiliaan. Rechts boven de overleden zoon van Maximiliaan en vader van karel V:Filips de Schone en daarnaast de in 1482 overleden echtgenote van Maximiliaan: Maria van bourgondië -
Kunsthistorisch museum Wenen

Karel V als 15 jarige, detail uit het familieportret.
Hij draagt de ketting van de orde van het Gulden Vlies.
Sedert het overlijden van zijn vader in 1506 had Karel hem immers opgevolgd als grootmeester van de orde.

Portret van Karel V door Barend van Orley, 1516

Vanaf 1515 ontving Van Orley en zijn atelier regelmatig opdrachten voor portretten, dikwijls vanwege de Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (voogdes van Karel tot zijn meerderjarigheid) en haar Habsburgse entourage.

Ook hier draagt Karel de ketting van het Gulden Vlies. De speld omringd door parels op zijn hoed is ook nog eens versierd met het vuurijzer, symbool van de orde. Het schilderij van Orley is duidelijk tot stand gekomen naar aanleiding van zijn meerderjarigheid in 1516. In dat jaar organiseert hij ook zijn eerste grote bijeenkomst van de Orde van het Gulden Vlies. Hij breidt het ledenaantal aanzienlijk uit met Spaanse, Habsburgse en Bourgondische leden en maakt haar zo tot de voornaamste ridderorde van Europa . Op datzelfde kapittel in oktober 1516 stelt hij ook zijn nieuwe lijfspreuk voor, “Plus Ultra” of “Plus Oultre” (steeds verder).

Het lijkt me dan ook heel aannemelijk dat de penning uit Brugge eveneens dient gerelateerd te worden aan deze belangrijke gebeurtenis uit 1516: de buste op de voorzijde lijkt zo overgenomen uit het schilderij van Barend van Orley en de keerzijde toont zijn gloednieuw embleem en de boodschap die hij wil verkondigen aan de wereld: steeds verder wil hij gaan om de wereld te verkennen en om de het geloof te verspreiden samen met de pas uitgebreide orde van het Gulden Vlies.

Waarom de spreuk Plus Oultre en de Zuilen van Hercules?

Het devies Plus Oultre (oud-frans) of Plus Ultra(Latijn) is afgeleid van de Latijnse spreuk Nec plus ultra. Deze spreuk wordt al duizenden jaren geassocieerd met de twee zuilen van Hercules, naam voor de twee bergen aan weerszijden van de Straat van Gibraltar: de Monte Hacho in Noord-Afrika en de Rots van Gibraltar in Spanje. Volgens de mythologie sloeg Hercules een bres in het Atlasgebergte en creëerde hiermee de Straat van Gibraltar. Op de berg bracht hij de spreuk 'Nec Plus Ultra' aan, wat betekent 'verder niets' of 'het einde van de wereld'. Volgens een andere legende ontmoette Hercules op een van zijn tochten de Titanenzoon Atlas. Deze had van Zeus een zeer speciale straf gekregen. Hij moest nl. op het westelijke uiteinde van de wereld het hemelgewelf op zijn schouders dragen. Hercules zou hem verlost hebben van deze last door de twee bergen / zuilen te bouwen waarop Atlas het hemelgewelf kon laten rusten.

Karel V nam deze spreuk over maar veranderde ze in 'Plus Ultra' (steeds verder) om aan te tonen dat de Straat van Gibraltar niet langer het einde van de wereld was. Amerika was nog maar net ontdekt en Karel wou aangeven dat hij het lef had om nog verder te gaan. Spanje zal dan ook een enorme koloniale expansie kennen onder zijn bewind. De tweede gedachte achter het embleem was dat Karel de religieuze invloed van de orde van het Gulden Vlies zou expanderen voorbij de Zuilen, dat wil zeggen zowel naar het Oosten ter bevrijding van Jeruzalem en ter bestrijding van de Islam, als naar het Westen ter evangelisatie van de Nieuwe Wereld.

Dat de spreuk een schrijffout bevat, nl. "Plus Outer" ipv "Plus Oultre" kan dan ook te wijten zijn aan het feit dat de graveur er nog niet mee vertrouwd was en er nog geen schriftelijke of iconografische voorbeelden voor had.

Het omschrift – het 'Ave Maria' van Josquin des Prez

Het omschrift vermeldt ook nog geen enkele van zijn titels, noch zijn naam, waardoor een datering rond 1516 tot 1518 bevestigd wordt. De eerste gekende rekenpenningen waarop de spreuk voorkomt dateren van 1518, wanneer Karel V naar Spanje reist om er zijn intrede te doen als koning. Dit is twee jaar na het overlijden van zijn grootvader Ferdinand II van Aragon. In 1519 wordt hij ook nog eens keizer van het heilig Roomse rijk wanneer zijn grootvader aan vaderszijde, Maximiliaan I komt te overlijden.

De tekst op voor- en keerzijde zijn in feite de aanvangs- en de slotzin uit de versie van het Ave Maria door Josquin des Prez (ca. 1455-1521). Bijzonder is dat wat wij als voorzijde zien, de laatste regel van het Ave Maria is en wat we als keerzijde zien de eerste regel van dit gebed geeft. Josquin des Prez (vermoedelijk afkomstig van Doornik) was een Franstalig Vlaams musicus (zanger en componist), die zeer gevraagd en geëerd werd over gans Europa. Hij wordt wel de belangrijkste en meest vernieuwende componist van de gehele Renaissance genoemd. Vanaf 1504 tot zijn dood werkte hij in Bourgondië, waar hij nauwe banden onderhield met het hof van Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes over de Nederlanden. Het Ave Maria was bijzonder populair in gans Europa tijdens de 2^e helft van de 15^e en het begin van de 16^e eeuw.

**Ave Maria
gratia plena
dominus tecum,
virgo serena.**

Ave, cuius conceptio,

**solemni plena gaudio,
coelestia terrestria
nova replet laetitia.**

**Ave, cuius nativitas
nostra fuit solemnitatis,
ut lucifer lux oriens
verum solem praeveniens.**

**Ave, pia humilitas,
sine viro fecunditas,**

**cuius annuntiatio
nostra fuit salvatio.**

**Ave, vera virginitas,
immaculata castitas,
cuius purificatio
nostra fuit purgatio.**

**Ave, praeclara omnibus
angelicis virtutibus,
cuius assumptio
nostra glorificatio.**

**O mater Dei,
memento mei. Amen.**

Conclusie:

De datering rond 1516 wordt gestaafd door volgende argumenten:

- de stijl van het omschrift is laatgotisch en kwam in de penningkunst haast niet meer voor na 1519, datum van overlijden van Maximiliaan I
- de iconografische voorstelling van Karel als jonge volwassene met de ketting van het Gulden Vlies sluit aan bij het portret van Barend van Orley uit 1516
- de titel van Karel V als koning van Spanje of als keizer van het Heilig Roomse Rijk wordt nog niet vermeld, aangezien hij pas in 1518 zijn plechtige intrede doet in Spanje en pas in 1519 Maximiliaan opvolgt als keizer van het Heilig Roomse Rijk

Het gaat hier wellicht om een lokale, niet-officiële productie in zeer beperkte oplage of om een verworpen of niet-toegepast ontwerp

- er zijn voorlopig nog geen andere exemplaren gekend van deze penning
- de afwerking is van mindere kwaliteit en doet qua stijl denken aan de vaak karikaturaal aandoende latere portretten van Karel V op de koperen muntjes genaamd 'korte'. Ook Dugniolle stelt vast dat de penningkunst vanaf Karel V sterk moet inboeten aan zorg en kwaliteit in tegenstelling tot de verfijndheid en artistieke kwaliteiten onder de Bourgondische vorsten tot en met Filips de Schone
- indien het een naslag of kopie zou zijn, dan zou er ook een origineel voorbeeld dienen te bestaan - op dezelfde vindplaats trof men voornamelijk aardewerkrestanten aan uit de 15^e en 16^e eeuw wat een latere productie uitsluit
- het religieuze omschrift overgenomen uit een compositie van Josquin des Prez wijst op een andere, meer specifieke functie dan rekenpenning
- de spreuk 'Plus Oultra' werd verkeerd gespeld en duidt op een gebrekkige kennis
- de penning is gegoten in lood of in een tin/lood legering wat vrij uitzonderlijk is en kan duiden op een eenvoudige alleenstaande productie

Om af te sluiten zou ik willen een oproep doen aan verzamelaars om ons te laten weten of zij eventueel gelijkaardige penningen kennen.

Zij kunnen dit melden aan Raakvlak, de archeologische dienst van Brugge via volgend emailadres: Jan.Huyghe@brugge.be

Bibliografie:

Dugniolle, Le Jeton Historique des Dix-Sept Provinces des Pays-Bas. Bruxelles 1876

Historie der Nederlandsche Vorsten, uit de Huizen van Beyere, Borgonje en Oostenrijk, 's-Gravenhage 1732-1735, 3 delen

Met dank aan Dhr. Roland Decock, vrijwillig medewerker bij Raakvlak,
Lea Vandenbruwaene